

आजीगर्तिः शुनःशेषः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः। १ कः (प्रजापतिः), २ अग्निः, ३-५ सविता, ५ भगो वा, ६-१५ वरुणः। १,२, ६-१५ त्रिष्टुप्, ३-५ गायत्री

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम।

को नो मह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥०२४ ॥०१

कस्य। कतमस्य- कीदृशस्य। देवस्य- उपास्यस्य। चारु- सुन्दरम्। नाम। अमृतानाम्- अमरणधर्माणां मध्ये। मनामहे- मननं कुर्मः। जपामः। कः। नः- अस्मान्। मह्यै- महत्यै। अदितये- पृथिव्यै। अस्मिन् प्रकरणे अदितिः पृथिवी। अदितिशब्दः पृथिवीनामस्वपि पठितः। पुनः। दात्- दद्यात्। पितरं च। मातरं च। दृशेयम्- पश्येयम् ॥१ ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम।

स नो मह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥०२४ ॥०२

अग्नेर्नाम मननं कुर्मः। स नः पुनर्भूम्यै दास्यति। मातरं पितरं च पुनः पश्येयम्। अग्निमन्त्रजपात् ध्यानात् पुनर्जन्मन्यपि सत्संस्कारयुक्तकुटुम्बे जननं भवेदिति भावः ॥२ ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम्। सदावन्भागमीमहे ॥ १ ॥०२४ ॥०३

सदावन्- सदा रक्षक। देव सवित- आत्मसूर्य। वार्याणाम्- वराणां वरणीयानां वा तत्त्वानाम्। ईशानम्- वशिनं प्रभुं वा। त्वा- त्वां प्रति। भागम्- सौभाग्यम्। अभि ईमहे- अभियाचामहे ॥३ ॥

यश्चिद्धि त इत्था भगः शशमानः पुरा निदः। अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ १ ॥०२४ ॥०४

यः- यत् । भगः- सौभाग्यम् । पुरा- पूर्वकाले । निदः- निन्दकेन निन्दितम् । तृतीयार्थे षष्ठी । इत्था-
अनेन प्रकारेण इदानीम् । शशमानः- प्रशंसितम् । अद्वेषः- द्वेषरहितं प्रेममयमिति भावः ।
नजस्तद्विरोधित्वात् । तत्सौभाग्यम् । ते- तव । हस्तयोः । दधे- धृतमभूत् ॥४॥

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्धानं राय आरभे ॥ १ ॥०२४॥०५

ते- भवतः । रायः- संपदः । मूर्धानम्- उत्कर्षम् । आरभे- प्रारब्धम् । भगभक्तस्य-
सौभाग्यविभक्तुः । तव- भवतः । अवसा- रक्षया । सुगत्या । कान्त्या । प्रीत्या । तृप्त्या ।
अवगमनेन । प्रवेशेन । चिदाकाशस्थमन्त्रश्रवणेन । इन्द्रियेशनेन । अर्थयाचनेन । क्रियया । इच्छया ।
दीप्त्या । प्राप्त्या । शोभनावरणेन । अधर्माहिंसया । शुभादानेन । वृद्ध्या च । वयम् । उदशेम- उत्कर्षेण
व्याप्तुमः । अशू व्याप्तौ ॥५॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्च नामी पतयन्त आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् ॥ १ ॥०२४॥०६

पतयन्तः- उत्पतन्तः । अमी- ते । वयश्चन- गतिमन्तः प्राणप्रतीका मरुतोपि । ते- भवतः । क्षत्रम्-
क्षत्रियशीलत्वम् । सहः- सहनशीलत्वम् । मन्युम्- मननशीलत्वम् । न आपुः । अनिमिषम्-
सततम् । चरन्तीः- प्रवाहरूपेण प्रचरत् । इमा आपः- जलम् । आधारशक्तिप्रवाहो वा । न
प्रमिनन्ति- न त्वा हिंसन्ति । मीजू हिंसायाम् । वातस्य- वायोः प्राणस्य वा । अभ्वम्- वेगः । त्वा ।
न प्रमिनन्ति ॥६॥

अबुध्रे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नीचीनां स्थरुपरि बुध्न एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥ १ ॥०२४॥०७

अबुधे- मूलरहिते । ऊर्ध्व- परमव्योमनि । पूतदक्षः- पवित्रसमर्थः । राजा । वरुणः- प्रकृतिनियत्यधिदेवः । वनस्य- भक्त्याः । वन संभक्तौ । स्तूपम्- मन्त्रं सङ्घं वा । भक्तिपूर्वजप्तं मन्त्रं भक्तिप्रणालीनां सङ्घं वा । स्तुत्यै शब्दसङ्घातयोः । ददते- अस्मभ्यम् ददाति । नीचीनाः स्थुः- अस्या भक्त्याः प्रणाल्य अधोमुखाः स्युः । बुध्नः- एतासां मूलभूता भक्तिः । एषाम्- एतासां प्रणालीनां उपरि विराजते । अस्मे- अस्यां भक्त्याम् । अन्तर्निहिताः । केतवः- ज्ञानरश्मयः । स्युः । सदा भक्त्यधिदैवतेन मित्रेण वरुणस्य संबन्धः । तस्मात् वरुणेन भक्तिधारणा युक्ता । भक्त्यैव ज्ञानमिति कारणेन ज्ञानरश्मीनां भक्त्यां निहितत्वम् ॥७॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ १ ॥०२४॥०८

राजा वरुणः । सूर्याय- आत्मसूर्यस्य । अन्वेतवै- अनुगमनाय । उरुम्- विस्तीर्ण । पन्थाम्- पन्थानम् । चिदाकाशे कृतवान् । भास्करानुगत्यर्थं बाह्याकाशे पन्थानं कृतवानित्याधिभौतिकम् । प्रकृतिनियतिदैवतत्वात् । अपदे- पादप्रक्षेपणार्हे । मितिरहिते । अतिसूक्ष्मे चिदाकाशे । पादा प्रतिधातवे- सञ्चाराय । अकः- सुखं शोभनं पन्थानं कृतवान् । उत- अपि च । हृदयाविधः- हृदयताडनसमर्थशक्तीनां । व्यध ताडने । चित्- एव । अपवक्ता- निराकर्ता अभवत् ॥८॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु ।

बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ १ ॥०२४॥०९

राजन् । ते- तव । भिषजः- भैषज्यशक्तयः । शतं सहस्रम्- अनवधिकाः । ते- भवतः । सुमतिः- हितमतिः । उर्वी- विस्तीर्णा । गभीरा- गम्भीरा । निर्ऋतिम्- कुण्ठितबुद्धिम् । पराचैः- पराङ्मुखां

कुरु । दूरे- दूरे कुरु । बाधस्व- विलोडय । बाधु विलोडने । अस्मत्- अस्माभिः । कृतम्- कृतेभ्यः ।
एनः- पापेभ्यः । अस्मान् । प्र- प्रकर्षेण । मुमुग्धि- मोचय । मुच्लृ मोक्षणे ॥९॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुहं चिद्विवेयुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥ १ ॥०२४ ॥१०

ये - ये । ऋक्षाः- नक्षत्रविशेषाः । उच्चा- उपरि । निहितासः- स्थापिताः । नक्तम्- रात्रौ । ददृश्रे-
दृश्यन्ते । अमी- ते । कुह- क्व । दिवा- अहनि । ईयुः- गच्छेयुः । इति प्रश्नः । अस्य उत्तरम् ।
वरुणस्य- प्रकृतिनियतिभूतदैवतस्य । व्रतानि- प्रकृतिनियतयः । अदब्धानि- अहिंसिताः ।
अलङ्घ्या इति भावः । चन्द्रमाः- चन्द्रोपि । नक्तम्- रात्रावेव । विचाकशत्- दीप्यमानः । एति-
प्रचलति । अहनि एते सर्वे वरुणनियतिद्वारा अप्रकाशा एव सन्तीति भावः ॥१०॥

तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ १ ॥०२४ ॥११

तत्- तस्मादलङ्घ्यमानप्रकृतिनियतिभूतकारणत्वात् । त्वा- भवन्तम् । यामि- आगच्छामि ।
ब्रह्मणा- मन्त्रेण ब्रह्मवर्चसेन वा । वन्दमानः- नमस्कारसंपन्नः । यजमानः- पूजकः दाता
सङ्गतिकारकः । हविर्भिः- हव्यैर्ध्यानभावनाभिः । तत्- प्रकृतिनियतिसहितजीवनम् । आ शास्ते-
प्रार्थयते । अहेळमानः- आदरयुक्तः सन् । हेङ् अनादरे । वरुण- प्रकृतिनियत्यधिदैवत । उरुशंस-
विस्तीर्णस्तुतियोग्य । इह- अत्र । बोधि- अवगमय । बुध अवगमने । नः- अस्माकम् । आयुः-
आयुषम् । मा प्र मोषीः- मा प्रमुषितं कुरु । मुषु स्तेये । प्रकृतिनियत्यनुस्यूतं जीवनं दीर्घं भवेदिति
भावः ॥११॥

तदिन्नक्तं तदिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे।

शुनःशेपो यमहृद्गृभीतः सो अस्मान्राजा वरुणो मुमोक्तु ॥ १ ॥०२४ ॥१२

तत्- प्रकृतिनियतिभूतवरुणध्यानम् । इत्- एव । नक्तं दिवा- दिवारात्रम् । अनुष्ठातव्यमिति । मह्यम्-
मे । शिष्टाः । आहुः- ऊचुः । अयम्- एषा । केतः- प्रज्ञा । हृदः- मम हृदयात् । आ वि चष्टे-
एतदेव अनुष्ठातव्यमिति सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतः- प्रकृतिनियत्यननुसाराख्यफलतया
वरुणपाशैर्बद्धः । शुनःशेपः- मातरिश्वनः प्राणस्य स्पर्शी । स्वविमोचनाय प्राणोपासक इत्यर्थः ।
द्रुओश्वि गतिवृद्धयोः । शेपः शपतेः स्पृशतिकर्मण इति निरुक्ते (३ ॥४ ॥४ ॥) । यम्- वरुणं
प्रकृतिनियतिभूतम् । अहत्- पश्चात्तापेनाह्वयत् । सः- स राजा वरुणः प्रकृतिनियतिभूतः । अस्मान्-
नः । मुमोक्तु- प्रकृतिनियत्युल्लङ्घनफलभूताद्वन्धात् विमोचयतु ॥१२ ॥

शुनःशेपो ह्यहृद्गृभीतस्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेषु बद्धः ।

अवैनं राजा वरुणः ससृज्याद्विद्वाँ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १ ॥०२४ ॥१३

शुनःशेपः । द्रुपदेषु- द्रुतगतिषु । विचाररहितेषु । समाधानरहितेषु वा । त्रिषु-
भूर्भुवःसुवराख्यशरीरप्राणमनोगतेषु प्रकृतिनियतिविरोधिकर्मफलेषु । गृभीतः- गृहीतः । आदित्यम्-
अखण्डप्रकृतिजं वरुणम् । अहत्- आह्वयत् । एनम् । राजा वरुणः । अव ससृज्यात्- विसृजतु ।
पाशान् । वि मुमोक्तु- विच्छिद्य विमोचयतु ॥१३ ॥

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।

क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनाँसि शिश्रथः कृतानि ॥ १ ॥०२४ ॥१४

ते- तव । हेळः- क्रोधम् । वरुण- प्रकृतिनियत्यधिदैवत । नमोभिः- नमस्कारैः । यज्ञेभिः- दानैः
पूजाभिः सङ्गतिकरणैः । हविर्भिः- हव्यैः । ध्यानभावनाभिः । अव ईमहे- अवनयामः । प्रचेतः-
प्रकर्षप्रज्ञायुक्त । राजन् । असुर- प्राणद । असून् रातीत्यसुरः । अस्मभ्यम्- अस्मद्भूदये । जीवने
वा । क्षयन्- निवसन् । कृतानि- रचितानि । एनांसि- प्रकृतिनियतिविरोधभूतकर्माणि । शिश्रथः-
शिथिलीकुरु । श्रथ दौर्बल्ये ॥१४ ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १ ॥०२४ ॥१५

वरुण- प्रकृतिनियत्यधिदैवत । अस्मत्- अस्मत्तः । उत्तमं पाशम्- सुवर्लोकाख्यमनसि यः
प्रकृतिनियतिविरोधकर्मफलभूतपाशो भवति तम् । उत् श्रथाय- उत्कृष्य दुर्बलं कुरु । अधमम्-
भूलोकाख्यशरीरे यः प्रकृतिनियतिविरोधकर्मफलभूतपाशो भवति तम् । अव श्रथाय- अधस्तादवकृष्य
शिथिलीकुरु । मध्यमम्- भुवर्लोकाख्यप्राणे यः प्रकृतिनियतिविरोधकर्मफलभूतपाशो भवति तम् । वि
श्रथाय- विशेषेण शिथिलीकुरु । अथ- विमोचनानन्तरम् । अनागसः-
प्रकृतिनियतिविरोधकर्मरहिताः । आदित्य- अखण्डप्रकृतिज वरुण । तव- भवतः । व्रते-
प्रकृतिनियतौ । अदितये- अखण्डप्रकृतिलब्ध्यर्थम् । स्याम- भवेम ॥१५ ॥